



EMEVİLERİN HORASAN POLİTİKASI: VALİLER DÖNEMİ

Khorasan Policy Of The Umayyahs: The Period Of The Governors

İFD İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1 (1): 7-24, 2020

İzzetullah Zeki*

* Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü.

Anahtar Kelimeler

Emeviler, Horasan,
Politika, Valiler

Key Words

Umayyads, Khorasan,
Politics, Governors

Corresponding Author

İ. ZEKİ

izzetullahzeki@yahoo.com

Özet

Emevîler olarak şöhret kazanan Benî Ümeyye Hilafeti, Hulefâ-yi Râşidîn döneminden sonra 661 yılında Suriye'nin merkezi Dımaşk'ta kuruldu. Adını kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyân'ın mensup olduğu Benî Ümeyye'den aldı. Hz. Muâviye ve ondan sonraki iki halife bu kabilenin Süfyânî kolundan, diğer on bir halife ise aynı ailenin Mervânî koluna mesupturlar. Emevîler, doksan yıllık hilafetleri süresince Horasan'a yirmi üç vali gönderdiler. Buna bağlı olarak fethedilen bölgeler de genişledi. Bu valiler Abdullah b. Âmir b. Küreyz, Ziyâd b. Ebîh, Ubeydullah b. Ziyâd, Saîd b. Osman b. Affân, Abdurrahman b. Ziyâd, Selem b. Ziyâd, Abdullah b. Hâzım, Bahir b. Varaka, Ümeyye b. Abdullah, Haccâc b. Yusuf, Kuteybe b. Müslim, Vekî b. Ebi Sûd el-Gadanî, Yezîd b. Mühelleb, Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî, Abdurrahman b. Nuaym el-Ğamedî, Saîd b. Abdülaziz, Ömer b. Hübeyre, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, Eşres b. Abdullah, Cüneyd b. Abdurrahman, Âsım b. Abdullah el-Hilâlî, Hâlid Abdullah el-Kasrî ve son Emevî Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'dır. Horasan Emevîler döneminde fethedildi, direnen bölgeler de yakılarak yıkıldı. Mevlai politikası gibi yanlış uygulamalar yapıldı. Bunun üzerine Horasanlılar, Emevîlerin valilerine karşı çıktılar. Emevîlerin muhalifleri olan Abbâsîleri desteklemeye başladılar. Abbâsîlerin yönetimin başına gelmesiyle beraber İslam'ı benimseyerek İslam medeniyetine renk kattılar.

Abstract

The Bani Umayya Caliphate, which gained fame as the Umayyads, was established in 661 in Damascus, the center of Syria, after the period of Hulefâ-yi Râşidîn. Named after its founder Muâviye b. Abu Sufyan. He took from the tribe of the Bani Umayya, to which was a member. Hz. Muâviye and the two caliphs after him were attached to the Sufyanî branch of this tribe, while the other eleven caliphs were attached to the Marwani branch of the same family. Twenty-three governors were sent to Khorasan during the ninety-year caliphate of the Umayyads. The conquest movements also expanded during this period. These governors are Abdullah b. Âmir b. Kureyz, Ziyâd b. Ebîh, Ubeydullah b. Ziyâd, Saïd b. Osman b. Affân, Abdurrahman b. Ziyâd, Selem b. Ziyâd, Abdullah b. Hâzım, Bahir b. Varaka, Umayya b. Abdullah, Haccâc b. Yusuf, Kuteybe b. Müslim, Vekî b. Ebi Sûd el-Gadanî, Yezîd b. Mühelleb, Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî, Abdurrahman b. Nuaym el-Ğamedî, Saïd b. Abdulaziz, Ömer b. Hübeyre, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, Eshres b. Abdullah, Cüneyd b. Abdurrahman, Âsım b. Abdullah el-Hilâlî, Hâlid Abdullah el-Kasrî and Nasr b. Sayyâr. Thereupon, Khorasans opposed the governors of the Umayyads. They started to support the Abbasids, who were the opponents of the Umayyads. With the Abbasids coming to power, they embraced Islam and added color to the Islamic civilization.

Giriş

İslam tarihi ve medeniyeti açısından önemli bir konuma sahip olan Horasan, Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra birtakım vali ve emirler gönderildi. Söz konusu valilerin daha önceden bilmedikleri bir toplum ve coğrafyaya giderek fetihlerde bulunmaları ister istemez birtakım olumlu ve olumsuz gelişmeleri beraberinde getirdi. Gerek Horasan halkının eski inançlarını tamamen reddeden yeni bir dinle tanışmaları, gerekse bölgenin fatihleri olan valilerin Horasan halkı ve İslam ruhuna uymayan mevali politikası, gayrimüslimlerden alınan cizyelerin aynı şekilde Arap olmayan Müslümanlardan almaları türlü isyanlara kapı araladı. Bu olayların da temel ve modern kaynaklarda farklı şekillerde yansıtıldığı tespit edildi. Kimi Arap tarihçileri Horasan'da yapılanları cihad ve fethin bir gereği olarak yorumlarken kimi Horasanlı tarihçiler ise Kuteybe b. Müslim gibi valilerinin yaptıklarını kabul edilemez bir zulüm olarak nitelendirerek Müslümanların fetihlerine gölge düşürecek kadar ileri gittiklerine şahit olundu.

Horasan, Müslümanlar tarafından fethedilmesine rağmen bölge halkının isyanları devam etti. 32/652 yılında Tabeseyin, Badgis, Herat ve Kûhistan bölgelerinde geniş bir şekilde yerel yöneticilerden Karan adılı bir kişinin önderliğinde isyanlar baş gösterdi. Kırk bin kişiye yakın insanlar Karan'ın etrafında toplandı. Fakat İslam Devleti tarafından bölgeye gönderilen Abdullah b. Hâzım söz konusu isyanları bastırarak Karan'ı bertaraf etmeyi başardı. Horasan, Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra da Irak bölgesine karşı siyasi ve ekonomik açıdan merkez olma özelliğini korudu. Hz. Osman döneminden itibaren Tâhirîlerin kuruluşu olan 821 yılına kadar İslam Devleti'ne bağlı valiler tarafından idare edilen Horasan, bu dönemden sonra bölgede kurulan beylikler ve devletler tarafından yönetilmeye başlandı. Fakat bölgede kurulan Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler, Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular gibi devlet ve beyliklerin hemen hepsi İslam Devleti sayılan (Emevîler ve Abbâsîlere) bağlılıklarını sürdürdüler.

Abdullah b. Âmir b. Küreyz

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde muktedir bir vali olan Abdullah b. Âmir, Emevîler döneminde de aktif bir şekilde varlığını muhafaza etti. Muâviye, hilafetin başına geçince Basra ve Horasan bölgelerini Abdullah b. Amir b. Küreyz'e verdi. Küreyz de 43/663 yılında Abdullah b. Hâzım'ı kendi temsilcisi olarak Horasan'a gönderdi. Abdullah'ın görevlendirdiği emirlerden Abdurrahman b. Semüre (Abdullah b. Semüretü'l-Emevî) Kâbil ve Belh'i tekrar ele geçirdi.¹ Abdullah b. Âmir, onu Rebî b. Ziyâd'ın yerine Sistan valisi olarak gönderdi.² Abdurrahman bir müddet sonra Irak'a döndü. Abdullah b. Âmir ise 41/661 yılında yerine Mecâşî b. Mesud'u Sistan'a gönderdi. Büst ve Zemindâver bölgelerini fethettikten sonra Irak'a dönmeye karar verdi. Cürcân bölgesine gelince kışın şiddetli soğuşuyla karşı karşıya kaldı. Öyle bir kar yağmaya başladı ki kimse canını kurtaramadı.³

Abdullah b. Âmir, yumuşak huylu bir şahsiyete sahip olduğu için Basra'da çıkan hâricî isyanlarına şiddet kullanmadı. Hz. Muâviye'nin yanına Iraklıların elçisi olarak giden İbnü'l-Kevvâ olarak şöhret kazanan Abdullah b. Ebi Evfa el-Yeşkürî de kendisinin bölgedeki hâkimiyetinin zayıfladığını, Abdullah b. Âmir'in aciz birisi olduğunu dile getirdi. Bunun üzerine Hz. Muâviye, hâricî karşıtlığıyla bilinen ve otoriter bir kişiliğe sahip olan Ziyâd b. Ebîh'i Basra ve Horasan valisi tayin etti. Abdullah b. Âmir'in de evinde istirahat edilmesini emretti.⁴ Hâricîlere karşı acımasız bir politika izlediği nakledilen Ziyâd b. Ebîh, Irak ve Suriye bölgelerini tamamen Emevîlerin kontrolüne

¹ İsmail Yiğit, "Emevîler", TDV, XI, İstanbul, 1995, s. 87; Osman Çetin, "Horasan", DİA, XVIII, İstanbul, 1998, s. 236; Gubar, 2005, s. 69.

² Ahmet Önkal, "Abdurrahman b. Semüre", DİA, I, İstanbul, 1988, s. 171.

³Ebu Said Abdülhay b. Dahhak b. Mahmud, Gerdîzî -*Ahbar*, tsh: Rahim Rızazade Melik, Encümen-i Âsâr ve Mefahir-i Ferhengi, Tahran, 2005, s. 164; Mustafa Fayda, "Abdullah b. Âmir", DİA, I, İstanbul, 1988, s. 84.

⁴İzzüddin Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim el-Cezerî eş-Şeybânî İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih Târih-i İbnü'l-Esir*, thk: Ebu Süheyb el-Keremî, Betü'l-Efkârü'd-Devliyye, Beyrut., s. 475.

geçmesini sağladı. Kendisinden sonra Kûfe valisi olan Ubeydullah b. Ziyâd ise Emevîlerin tarihindeki kara lekesi olan Kerbelâ olayının yaşanmasına sebep oldu.

Ziyâd b. Ebîh

Emevîlerin ünlü valilerinden Ziyâd b. Ebîh, 1/622 yılında Tâif'te dünyaya geldi. Annesi İran asıllı Sümeyye, Hâris b. Kelede'nin cariyesiydi. Hâris, cariyesi Sümeyye'yi daha sonra kölesi Ubeyd er-Rûmî ile evlendirdi. Bu evlilikten Ziyâd'ın dünyaya geldiği rivayet edilmektedir. Bazı kayıtlarda Ziyâd b. Sümeyye olarak geçen Ziyâd'ın babasının kim olduğu belli olmadığı için Ziyâd b. Ebîh olarak da geçmektedir. 44/664 yılında Muâviye b. Süfyân üzerinden Ebu Süfyân'a bağlanmaktadır.⁵ Irak ve Suriye bölgesindeki hâricî isyanlarına son vermek isteyen Hz. Muâviye, 45/665 yılında Abdullah b. Âmir'i azlederek Irak, Suriye ve Horasan'ı Ziyâd b. Ebîh'e teslim etti.⁶

İbnü'l-Esîr'in naklettiğine göre Şaban 50/Ağustos 670 tarihinde Muğire b. Şube vefat edince Hz. Muâviye, Basra valiliğini Ziyâd b. Ebîh'ye verdi.⁷Hâricilere karşı sert bir mücadele veren Ziyâd b. Ebîh, kısa bir sürede Basra'da hâkimiyeti sağladı.⁸ Ziyâd, daha önceden 39/659 yılında Fars'a vali olarak gönderilmiş, önemli başarılar elde etmişti.⁹ Ziyâd da Hakem b. Amr el- Gıffârî'yi Horasan'a gönderdi.¹⁰ Herat'a yerleşen Hakem, Horasan'ın dağlarına yayıldı. Mühelleb b. Ebû Sufra'yı ordusunun başına getirdi. Mühelleb, Horasan'da takdire şayan işler yaptı.¹¹ Sind, Mültan ve Kâbil bölgelerinde mücadele etti.¹²

Hakem'in cesaret ve dirayetini duyan Sa'd b. Ebi Vakkas: *"Ya Rab! Sen onu destekle ve koru! Ona asla horluk verme!"* şeklinde dua etti. Duası kabul edilen (Müstecabüddua) Sa'd b. Vakkas, Mühelleb'e kılıç da gönderdi. Onun gönderdiği kılıç Mühelleb'in oğulları tarafından dahi teberrük babından korundu. Mühelleb'in oğulları, Süleyman b. Muhammed el-Haşimî'nin yüz bin dirhem teklif etmesine rağmen kılıcı satmadı, Mühelleb'in kavuştuğu nimetlerin Sa'd b. Vakkas'ın duasıyla olduğunu daha sonra dile getirdiler.¹³

Hakem b. Amr ise Merv şehrinde vefat edince aynı yerde defnedildi.¹⁴ O, Horasan'da vefat eden ilk Müslüman vali olarak tarihe geçmektedir. Onun vefatından sonra Ziyâd b. Ebîh, Hz. Peygamberin arkadaşlarından Abdullah el-Leysî'yi Horasan'a gönderdi. Ardından 50/670 yılında Rebî b. Ziyâd el-Hârisî Horasan'a gönderildi.¹⁵ Horasan'a gelen Rebî, Hayatla'yı hezimete uğrattı. 50 bin Arap ailesiyle Horasan'a göç etti. İki buçuk yıl Horasan'da görev yapan Rebî b. Ziyâd'ın kâtipliğini Hasan-ı Basrî yaptığı nakledilmektedir. Horasan'dan sonra Belh'i barış yoluyla, Kuhistan'ı da savaşla fetheden Rebî b. Ziyâd, sırasıyla Menâzir, Sicistan, Horasan, Belh ve Kuhistan'ı fethetti. Hz. Ömer ve Hz. Osman tarafından başlatılan İran ve Horasan'ın fethini tamamlayarak askerî ve idarî yeteneğini gösterdi.¹⁶51/671 yılındaysa Badgis, Ganj ve Rûsta halkları mürtet oldular. Bunun üzerine Şeddâd b. Hâlid el-Askerî bölgeye gönderildi. Horasan'a giden Şeddâd, büyük bir topluluğu katlederek birçok kişiyi esir aldı.¹⁷Dört Arap dehasından sayılan Ziyâd b. Ebîh'in kendisi ise Ramazan 53/Ağustos 673 tarihinde Kûfe'de vefat etti.¹⁸

⁵ İrfan Aycan, "Ziyâd b. Ebîh", *DİA*, XXXIV, İstanbul, 2013, 480.

⁶ Çetin, s. 236.

⁷İbnü'l-Esîr, s. 458.

⁸İrfan Aycan, Ziyâd b. Ebîh", *DİA*, XXXIV, İstanbul, 2013, s. 480.

⁹İbnü'l-Esîr, s. 458.

¹⁰Gulam Muhammed Gubar, *Afganistan Der Mesir-i Tarih*, Benigâh-i İntişârât-ı Meyvend, Kâbil, 2005, s. 70.

¹¹ Gerdîzî, thk., Rızazâde, s. 164.

¹² İbnü'l-Esîr, s. 476.

¹³ Gerdîzî, thk., Rızazâde, s. 164.

¹⁴ İbnü'l-Esîr, s. 483.

¹⁵ Zekerîya Güler, "Rebî b. Ziyâd", *DİA*, XXXIV, İstanbul, 2007, s. 498.

¹⁶ Güler, s. 498

¹⁷ Gerdîzî, thk., Rızazâde, s. 165.

¹⁸ İbnü'l-Esîr, s. 489; Aycan, s. 482.

Görüldüğü üzere Horasan'daki direniş ve isyan Ziyâd b. Ebîh'in sert tutumu ve acımasız davranışlarına aldırmadı. Kendisinden sonra iş başına gelen oğlu Ubeydullah b. Ziyâd döneminde de devam etti. Bu durum Horasan halkının zora boyun eğmeyen, dik başlı insanlar olduklarına işaret etmektedir. Nitekim daha sonraki dönemlerde Horasanlıların kendi rızalarıyla İslam'la müşerref oldukları, Emevîlerin ayrımcı ve baskıcı politikalarına karşı Abbâsîlerin yanında yer aldıkları görülmektedir.

Ubeydullah b. Ziyâd

Ünlü Emevî komutanı Ubeydullah b. Ziyâd 28/648 yılında Basra'da dünyaya geldi.¹⁹ Babası Emevîlerin cesur valilerinden olan Ziyâd b. Ebîh vefat edince Emevî Halifesi Hz. Muâviye, Ziyâd b. Ebîh'in oğlu Ubeydullah b. Ziyâd'ı Horasan valisi olarak tayin etti.²⁰ Horasan'a gelen Ubeydullah b. Ziyâd, on altı bin süvari ile Ceyhun'u geçen ilk emir oldu.²¹ O, Mühelleb b. Ebû Sufra'yı dört bin kişi ile Buhara'ya göndererek yağmalattı. Buhara, Buhara Huda tarafından idare edilmekteydi. Onun hatun ve çocukları ganimet olarak alındı. Dört bin köle Basra'ya götürüldü.²² Horasan'ın yanı sıra yedi yıl Irak'ı idare eden Ubeydullah, İbrahim b. el-Eşter tarafından öldürüldü.²³

Buhara'yı ele geçiren Ubeydullah b. Ziyâd, yıllık bir milyon dirhem vergi ile 2000 savaşçı gönderilmesi üzerine anlaştı. Onun tarafından Beykend, Nesef, Râmîten ve Sağânyân fethedildi. Bunun mükafâtı olarak 55/675 yılında Basra'ya vali olarak gönderildi. Fakat bir yıl sonra Horasan valiliğinden azledilerek yerine Saîd b. Osman getirildi.²⁴ Basra ve Horasan'daki Emevî karşıtı isyanların bastırılmasında önemli rol oynayan Ubeydullah b. Ziyâd, Kerbelâ olayının yaşanmasıyla beraber Emevîlere karşı gelişen ve yıkılmalarına giden büyük nefretin ana müsebbibi oldu.

Saîd b. Osman b. Affân

Saîd b. Osman b. Affân, İslam'ın üçüncü Halifesi Hz. Osman'ın oğludur. Hz. Muâviye, oğlu Yezîd'i veliaht tayin edince Medine'de halifeliğin Saîd b. Osman'ın hakkı olduğu dillendirilmeye başlandı. Bunun üzerine Hz. Muâviye, Saîd b. Osman'ı yanına çağırarak sorguya çekti.²⁵ Saîd b. Omsna da Muâviye'den Horasan'ın valiliğini talep etti. Saîd'in isteğini kabul eden Hz. Muâviye, Ubeydullah b. Ziyâd'ı azlederek Saîd b. Osman b. Affân'ı Horasan valisi olarak gönderdi.²⁶ Horasan haracını da Eslem b. Zaratü'l-Kelebî'ye tahsis etti.²⁷ İbnü'l-Esîr'in naklettiğine göre Hz. Muâviye, Ubeydullah b. Ziyâd'ı azlederek yerine Saîd b. Osman'ı tayin etti.²⁸ Eslem de, Saîd b. Osman b. Affân ile beraber Horasan'a gitti. Muâviye, Merv haracına 100 bin dirhem ek arttırma getirdi. Saîd b. Osman b. Affân ise Buhara, Semerkant ve Soğd bölgelerini fethetti. Semerkant girişinde bir gözüne ok isabet etti. Onun Horasan valiliği sırasında, Hz. Muâviye'nin emri üzerine Türklerin Ceyhun'dan geçmelerine engel oluşturma hedefiyle birçok Arap aileleriyle beraber bölgeye yerleştirildi.²⁹

Horasan'a ulaşan Saîd b. Osman, ilk olarak selefi Ubeydullah b. Ziyâd'ın 53/673 yılında vergiye bağladığı Buhara üzerine yürüdü. Saîd b. Osman'ın üzerine geldiğini gören Buhara hükümdarı Bîdûn Hatun daha önce imzalanan barış antlaşmasına bağlılığını bildirerek antlaşmadaki vergi yükümlülüğünün gereği 300.000 dirhem göndereceğini beyan etti. Bîdûn Hatun, bu sırada Semerkant ve Soğd şehirlerinden kalabalık birliklerin kendisine yardım için gönderileceğine dair

¹⁹ Ahmet Turan Yüksel, "Ubeydullah b. Ziyâd", *DİA*, XXXII, İstanbul, 2012, s. 29.

²⁰ İbnü'l-Esîr, s. 490; Yüksel, s. 30; Uslu, s. 64.

²¹ Gerdîzî, thk., Rızazâde, s. 165; Yüksel, s. 30.

²² Gerdîzî, thk., Rızazâde, s. 165; Yüksel, s. 30.

²³ Gerdîzî, thk., Rızazâde, s. 165; Yüksel, s. 30.

²⁴ Yüksel, s. 30.

²⁵ Hasan Kurt, "Saîd b. Osman b. Affân", *DİA*, XXXVI, İstanbul, 2008, s. 572.

²⁶ Gerdîzî, thk., Rızazâde, s. 166; Yüksel, s. 30.

²⁷ Gerdîzî, thk., Rızazâde, s. 166.

²⁸ İbnü'l-Esîr, s. 494.

²⁹ Gerdîzî, thk., Rızazâde, s. 166.

haberler üzerine Saîd b. Osman'a karşı savaşa niyetlendiyse de bunu göze alamadı. Aksine Semerkant üzerine yoğunlaşan Saîd'e askeri destek verdi.³⁰

Günlerce Semerkant'ı kuşatan Saîd, şiddetli çatışmalardan sonra bölgeyi vergiye bağladı. Yapılan antlaşmaya göre Semerkantlılar yıllık yedi yüz bin dirhem vergi ödemeyi ve ileri gelenlerden rehineler vermeyi kabul ettiler. Çatışmalar sırasında şehid düşenler arasında Kusem b. Abbâs da bulunuyordu. Saîd b. Osman, Mühelleb b. Ebû Sufra ve Ahnef b. Kays da birer gözlerini kaybetmişti. Ordusuyla Semerkant'tan ayrılan Saîd b. Osman, Ceyhun üzerinde önemli bir kale olan Tirmiz'i alıp burada da bir antlaşma imzaladı, Huttel'den de bağlılık sözü aldı, ardından Buhara'ya döndü. Saîd b. Osman bu başarılarına rağmen bir yıl sonra 57/677 yılında valilik görevinden azledildi. Bir müddet Dımaşk'ta ikamet ettikten sonra daimi olarak Medine'ye yerleşti.³¹

Saîd b. Osman döneminde binlerce Arap aile Horasan'a yerleştirilerek, Horasan'ın dini ve demografik yapısı değiştirilmeye çalışıldı. Emevîlerin bu politikası dinin yerleşmesi açısından somut neticeler verdi. Fakat Horasan'a yerleştirilen Araplar, bölgenin yerli halkları olan Türkler ve Farslara karışarak varlıklarını kaybettiler. Günümüzde ise sadece adlarının Arap olarak kaldığı fakat konuştukları dillerin Türkçe veya Farsça olduğu görülmektedir.

Abdurrahman b. Ziyâd

Hiz. Muâviye, Saîd b. Osman'dan sonra Emevî ailesine önemli hizmetlerde bulunan Ziyâd ailesinden Abdurrahman b. Ziyâd'ı Horasan emiri olarak tayin etti. Horasan'da önemli fetihlerde bulunup çok ganimet toplayan Abdurrahman, seksen bin dirhem topladı. Fakat Haccâc b. Yusuf, hepsini elinden alarak derviş duruma düşürdü. Malik b. Dinar'ın dediğine göre: "*Abdurrahman 100 yıllık hayatının her bir yılına bin dirhem ayırmıştı. Fakat Haccâc'ın mal varlığına el koymasıyla emanet aldığı bir eşeğe bindi.*"³²Onun döneminde Hiz. Muâviye vefat etti. Hilafetin başına geçen Yezîd b. Muâviye döneminde Emevî Hilafet'ine karşı isyanlar arttı. Hicaz bölgesinde Abdullah b. Zübeyr isyanı, Basra ve Horasan'da ise hâricî isyanları alevlendi.

Selem b. Ziyâd

İlk Emevî Halifesi Hiz. Muâviye'nin vefatından sonra Emevî Hilafetinin başına geçen Yezîd b. Muâviye de Hâricî karşıtı Ziyâd ailesiyle ortak çalışmaya devam etti. Selem b. Ziyâd'ı Horasan emiri olarak gönderdi. Selem, Horasan'a gönderildiği sırada Horasan halkı Mâverâünnehir'de Buhara Hudan'ın eşi Hatun'un etrafına toplanmıştı. Selem, Horasan'a ulaşınca Mâverâünnehir üzerine ordu çekti. Paniğe kapılan bölge halkı ise ona karşı savaşmaya başladı. Fakat Acem halkının çabası boşa çıktı. Selem'e karşı mağlubiyete uğradılar. Selem, Mâverâünnehir'i kontrol altına aldıktan sonra Sîstan'ı Talha b. Abdullah'a verdi. Fakat bir müddet sonra Talha'ya karşı öfkelenildi. Bunun üzerine Talha, Yezîd b. Muâviye'nin yanına gitti. Onun vefatına kadar Sîstan'a gelmedi. Yezîd'in vefatından sonra Sîstan'a gelen Talha, Abdullah b. Zübeyr'in isyanına kadar görevine devam etti. Selem ise Horasan'ı Arafca b. Amir es-Sadî'ye bırakarak Mekke'ye gitti.³³ Abdullah b. Zübeyr'in safına katıldı.

Abdullah b. Hâzım

İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre Abdullah b. Âmir, 43/663 yılında Kays b. Haysem el-Kaysî es-Selemî'yi azlederek yerine yerine Abdullah b. Hâzım'ı vali olarak Horasan'a gönderdi.³⁴ İbnü'l-Esîr, Kays'ın azledilmesini vergileri toplamadaki yavaşlığı ve Abdullah b. Âmir'e hediye göndermemesine

³⁰ Kurt, s. 573.

³¹ Kurt, s. 573.

³² Gerdîzî, thk., Rızazâde, s. 166.

³³ Gerdîzî, thk., Ebu Said Abdülhay b. Dahhak b. Mahmud, *Zeynü'l-Ahbâr*, tsh: Abdülhey Habibi, Çahâne-i Armağan, Tahran, 1949, s. 241.

³⁴ İbnü'l-Esîr, s. 474; Recep Uslu, , *Horasan Tarihi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Lisans Tezi, Bursa, 1997, s. 67.

bağlamaktadır. Kays'ın bolluk içinde hayat sürdüğünü gören Abdullah b. Hâzım, Abdullah b. Âmir'e kendisini Horasan'a gönderdiği takdirde herhangi bir ihmaldе bulunmayacağını dile getirdi. Bunun üzerine Abdullah b. Âmir, onu Horasan'a emir olarak gönderdi. Kays da Abdullah b. Âmir'in gönderdiği valiyi kabul etti.³⁵

Horasan'ı idare etmekte olan Selemler, Mekke'ye Abdullah b. Zübeyr'e yönelince Abdullah b. Hâzım da onunla yola çıkarak birçok hizmette bulundu. Bunun üzerine Selemler, Horasan sancağını Abdullah b. Hâzım'a verdi. Abdullah ise Merv'e gelerek Arafca'ya karşı savaşarak katletti ve Horasan'ı ele geçirdi, adına sikke bastırıldı.³⁶ Ardından Abdullah b. Zübeyr'e mektup yazarak kendisine biat ettiğini bildirdi. Horasan halkını da ona biate davet etti. Abdullah ile Arap kabilelerinden Muzriyan oğulları arasında savaş çıktı. Merv, Merv-i Rûd, Talikan ve Herat bölgelerinde isyanlar başladı. Herat emiri olan Muhammed b. Abdullah b. Hâzım, Temîm kabilesi tarafından öldürüldü. Bu da Abdullah'ın öfkelenmesine sebep oldu. Bölge halkından bir topluluğu katletti.³⁷

Abdullah b. Zübeyr'in işleri rast gidince Abdullah b. Hâzım, sekiz yıl beş ay Horasan'da kaldı. Bu arada Musa b. Zübeyr'in fitnesi Abdülmelik b. Mervan'a karşı başladı. Fakat çok geçmeden Musa b. Zübeyr öldürüldü. Abdülmelik de Abdullah b. Hâzım'ı biate davet etti. Ancak Abdullah b. Hâzım, Abdülmelik'e biat etmeyi kabul etmeyince üzerine ordu gönderildi. İki ordu Tûs bölgesinde karşı karşıya gelerek savaştilar. Abdülmelik'i temsil eden Vekî b. ed-Durkiyye Horasan halkıyla karşı karşıya geldi. Çıkan savaşta Vekî'nin kardeşi öldürüldü. Vekî'nin kendisi ise Abdullah b. Hâzım ile karşı karşıya geldi. Abdullah'ı yere düşüren Vekî, göğsüne çıkararak başını kesti. Abdullah b. Hâzım'ın başını Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'ye gönderdi. Hâlid, Abdülmelik b. Mervan'a gönderdi.³⁸ Böylece sekiz yıl Horasan'ı idare eden ve Abdullah b. Zübeyr taraftarı Abdullah b. Hâzım ve diğer taraftarları ağır bir şekilde bastırılmış oldu.³⁹ Horasan yeniden Emevîlerin eline geçti. Fakat Horasan'daki istikrarsızlıklar sona ermedi. Çünkü Horasan halkı Emevîlerin zulmünden bıkmış, Emevî karşıtı herkesle işbirliği içine girmişlerdi. İlk olarak Abdullah b. Zübeyr'in ardından Abbâsî ihtilaline bağlanmaları bunların tipik örneğidir.

Bahir b. Varaka

Emevî karşıtı Abdullah b. Zübeyr taraftarı Abdullah b. Hâzım'ın öldürülmesinden sonra Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervan, Bahir b. Varaka'yı Horasan valisi tayin etti. Bahir b. Varaka, Horasan işlerini düzene koyduktan sonra 71/690 yılında Abdülmelik b. Mervan'ın emri üzerine Abdullah b. Zübeyr döneminde atılan adımlar ve verilen görevlerin kaldırılmasını emretti. Verilen iktâ ve takdim edilen hediyeleri iptal ederek Horasan halkına iyi davrandı. Fakat Bahir aciz bir kişiliğe sahip olduğu için devlet işleri ordunun elinde kaldı. Bunlara binaen istikrarsızlık dönemi başladı. Bunun üzerine Abdülmelik b. Mervan'a Horasan'ın Kureyş Hâricî başka kişi tarafından idare edilemeyeceğine dair mektuplar yazıldı. Bu şikâyet üzerine Abdülmelik b. Mervan, Bahir'i azlederek yerine Ümmeyye b. Abdullah'ı tayin etti.⁴⁰

Horasan'daki istikrarsızlıklar, Emevîlerin ayrımcı ve baskıcı bir politika izlemelerinden kaynaklanmaktadır. Görüldüğü üzere Horasan halkının sorunu İslam'ı kabullenmemek değil, İslam adına yapılan zulüm ve haksızlıklara karşı direnmektir. Emevîlerin asabiyyete dayalı ırkçı uygulamalarına karşı boyun eğmemektir. Baskıya uğrayıp toplumdan izole edilen Ehl-i Beytin yanında yer almaları da bunun açık bir örneğidir.

³⁵ İbnü'l-Esir, s. 474; Uslu, 67.

³⁶ Gubar, 2005, s. 70; Uslu, 68.

³⁷ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 243; Osman Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, İstanbul, 1998, s. 235.

³⁸ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 243; Çetin, s. 235.

³⁹ Abdullah Mehdi el-Hatîb, *Hükümet-i Benî Ümeyye Der Horasan*, çev: Bakır Musevî, İntişârât-ı Tûka, Tahran, 1959, s. 11.

⁴⁰ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 243.

Ümeyye b. Abdullah

Bahir b. Varaka'yı Horasan emirliğinden azleden Abbâsî Halifesi Abdülmelik b. Mervan, 72/691 yılında Ümeyye b. Abdullah'ı Horasan emiri olarak tayin etti. Soyu Ebü'l-Abbâs b. Abdüşşems'e kadar dayanan Ümeyye b. Abdullah, Horasan'a gelince azledilen vali Bahir b. Varaka isyan etti. Kunduz ve Merv'i kendisi için hisar olarak kullandı. Bir müddet kendini bu hisarlarda koruyan Bahir, nihayetinde Ümeyye tarafından yakalanarak Bedil ve Şimerdil adlı kardeşleriyle beraber öldürüldü. Bu sırada Haccâc b. Yusuf, yedi yıl gibi uzun bir süre Horasan valiliği yapan Ümeyye'den endişe etmeye başladı. Abdülmelik b. Mervan'a türlü hileler göstererek Sîstan ve Horasan genel valisi oldu.⁴¹

Haccâc b. Yusuf

Abbâsî Halifeleri Abdülmelik b. Mervan ve Velid b. Abdülmelik dönemlerinde valilik yapan, zalimliğiyle meşhur Emevî emirlerinden Haccâc b. Yusuf, 41/661 yılında dünyaya geldi. Katlettiği insan ve uyguladığı işkencelerle Emevîlerin kara lekesi olarak tarihe geçti. Onun eliyle İslam âlemi senelerce tahrip edildi. Yalnızca eli bağlı yüz yirmi bin insan onun tarafından öldürüldüğü rivayet edilmektedir. Bundan dolayı adı günümüze kadar zulüm ve vahşetin simgesi olarak anılmaktadır. Fasih dili ve cesur yapısı sayesinde Hâricî isyanlarını mağlup ederek Emevîlerin sevgisini kazandı. Bir keresinde güçlü hitabetiyle otuz bin Hâricînin kılıç bırakmalarını sağladı. Abdülmelik b. Mervan, onu 72/691 yılında Abdullah b. Zübeyr'in isyanını bastırmak üzere Mekke'ye gönderdi. Zilhicce 72/691 tarihinde Cebel-i Kubey's'te yerleştirdiği mancınıklarla Kâbe'yi ateşe tutarak halkı itaati altına aldı. Bunun mükâfata olarak Hicaz, Yemen ve Yemâme bölgeleri yetkisine bırakıldı.⁴²

Hicaz bölgesinde sükûneti sağlayan Haccâc, bu kere Irak valisi Beşir b. Mervân'ın 75/694 yılında ölümü üzerine hortlayan Hâricî isyanını bastırmak üzere Abdülmelik: "*Irak halkının hakkından ancak Haccâc gelecektir*" diyerek Haccâc'ı bölgeye yönlendirdi. Haccâc on iki atlı ve birkaç takipçisiyle aniden Kûfe'ye bir saldırı gerçekleştirdi. Böylece doğu beldeleri Emevîlerin hâkimiyeti altına geçti.⁴³ Hicaz'dan sonra Kûfe'yi itaati altına alan Haccâc, tam yetkili halife gibi davranarak Horasan'ı da kendi idaresi altına almak istiyordu. Bu amaçla türlü hile ve bahanelerle Horasan'ı da yetkisi altına aldı. 79/698 yılında Mühelleb b. Ebû Sufra'yı Horasan'a gönderdi. Keş şehrine yerleşen Mühelleb, Soğd halkıyla barış yaptı. Soğd hükümdarı Tarhun'dan Cüzân'ı aldı. Bu sırada Mühelleb, yerine oğlu Yezîd'i temsilci tayin ederek Merv-i Rûd'un Zağul bölgesinde vefat etti. Yezîd, Haccâc'a bağlı olarak dört yıl Horasan'ı idare etti. Ardından Haccâc, Horasan'ı Yezîd'in bilgisi, ağırbaşlı ve insanları iyi tanıyan kardeşi Mufazzil b. Muhelleb'e verdi.⁴⁴

Haccâc diğer taraftan Sîstan ve Türkistan'ı Abdurrahman b. Muhammed el-Eşas'a vermişti. Abdurrahman, Sîstan'a ulaşınca Haccâc'a karşı isyan etti. Aralarında yetmiş kere savaş meydana geldi. Nihayetinde Abdurrahman, Deyrû'l-Cemâcim bölgesinde hezimete uğradı. Kâbil Emir'i Ratbil'e sığındı. Haccâc ise ona elçi göndererek kendisine teslim edilmesini istedi. Elçiye teslim edilen Abdurrahman'ın ayakları halkalarla bağlandı. Bir adama teslim edildi. Abdurrahman'ı götüreren adam bir evde konakladı. Evin damından kendini yere atan Abdurrahman, kendisini götüreren adamla beraber 83/703 yılında öldü.⁴⁵ Kellesi Haccâc'a gönderildi.⁴⁶

Bu sırada Velid b. Abdülmelik, hilafetin başına geçti. Haccâc da Mufazzil b. Mühelleb'i Horasan emirliği görevinden aldı. Mühelleb'in evlatlarını sorguya çekti. Mühelleb'in kızı olan karısı Hint'i boşadı. Nafaka olarak ona yüz bin dirhem gönderdi. Fakat Hint gönderilen parayı kabul etmedi. Haccâc, Mühelleb'in oğullarını üç yıl Basra'da gözaltında tuttu. Bu esnada Emevî

⁴¹ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 244.

⁴² Hamid Vehbî, *Meşâhir-i İslam, I*, Mehran Matbaası, İstanbul, 1301, s. 130.

⁴³ Vehbî, s. 134.

⁴⁴ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 245.

⁴⁵ Vehbî, s. 136; Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 248.

⁴⁶ Gubar, s. 2005, 73.

emirlerinden Yezîd b. Ebû Müslim araya girerek Mühelleb ailesi için aracı ve kefil oldu. Fidyeye vereceğini bildirdi. Ardından her dört kardeşler farklı hileler içine girerek Şam'a kaçtılar. Recâ b. Hayve el-Kindî'ye yardım talebinde bulundular. Recâ b. Hayve gerçekten Emevî Hilafetinde önemli bir konuma sahipti.⁴⁷Bu yetkisine dayanarak onların taleplerini Süleyman b. Abdülmelik'e ulaştırdı. Süleyman b. Abdülmelik onların taleplerine olumlu cevap verdi. Oğlu Eyüb'ü Yezîd b. Velid ile beraber göndererek oğluna: *"Yezîd b. Mühelleb'den biran bile uzak kalma! Eğer ona kötülük yapacak olursan önce sen öldürüleceksin"* şeklinde mesaj verdi. Ardından Yezîd b. Mühelleb, Velid'in yanına geldi. Velid de Süleyman b. Abdülmelik'in aracılığını kabul ederek Yezîd'i Süleyman'a gönderdi. Haccâc b. Yusuf'a: *"Yanında bulunan Mühelleb ailesinden kim varsa derhal Şam'a gönder"* diyerek mektup gönderdi. Böylece Mühelleb ailesinin hepsi Dimaşk'a Süleyman'ın yanına toplandılar. Velid b. Abdülmelik'in hilafetinin sonuna kadar Dimaşk'ta kaldılar.⁴⁸

Emevîlere karşı ümmetin nefretini uyandıran birkaç kişiden biri şüphesiz ki Haccâc'ı zalim olarak şöhret kazanan Haccâc b. Yusuf es-Sekâfî'dir. Haccâc, Yezîd b. Muâviye, Ubeydullah b. Ziyâd kadar Emevî tarihindeki kara lekedir. Haccâc'ın onlardan farklı kılan şey adından da anlaşıldığı üzere daha muktedir bir kişiliğe sahip olmasıyla zulüm ve karanlığın simgesi olmasıdır. Adeta bir halife gibi Emevî Hilafetinin Hicaz'dan Horasan'a doğu ve batısına hükmümran olmasıdır.

Kuteybe b. Müslim

Haccâc b. Yusuf, 86/705 yılında Mühelleb ailesini tasfiye ettikten sonra meşhur Arap cengâveri Kuteybe b. Müslim'i Horasan'a vali olarak gönderdi.⁴⁹Haccâc'ın hedefi Irak'la Horasan arasında irtibat kurarak gücünü arttırmaktı.⁵⁰Kuteybe de Kûmis'ten Horasan'a girdi.⁵¹ Fakat Kuteybe, bundan önce Fars ve Kirman üzerinden bölgeye gelmiş, birçok şehri fethettiği için mal ve servet sahibi olmuştu. Kuteybe, Kûmis'e gelince tayin mektubunu bulamadı. Çünkü Rey'de unutmuştu. Adamlarından birini tayin mektubunu getirmek üzere bölgeye gönderdi. Diğer taraftan Yezîd b. Mühelleb'e ait muhteşem bahçeyi tahrip ettirerek develeri için ahır yaptırdı. Bahçıvan, Yezîd b. Mühelleb'in bahçesini neden tahrip ettiğini sorduğunda Kuteybe: *"Benim babam deveciydi. Onun babası ise bahçıvandı"*⁵²şeklinde cevap verdiği nakledilmektedir.

Kuteybe hicri 87/706 yılında Keş, Nahşab (Nesef) ve Semerkant başta olmak üzere Buhara'nın birçok şehrini ele geçirdi.⁵³ Türkistan'dan ayrılırken askerlerinin önünden yürüdüğü için Haccâc'ın serzenişiyle karşılaştı. Haccâc ona: *"Düşman mülküne girerken askerlerin önünden girmek, çıkarken arkasından çıkmak gerekir"*⁵⁴ diyerek ikazda bulundu. Horasan valiliği sırasında Hârizm, Kâbil ve Nesâ'yı ele geçiren Kuteybe, 95/713 yılında Fergâne'yi fethetti. Fakat Buhara'nın fethi Kuteybe'nin beklediği gibi olmadı. Aylarca kuşatmada kaldı. Fakat Haccâc b. Yusuf'un: *"Düşmandan yüz döndürenin cezası olarak kellesini hatıra getir"* şeklindeki tehdidinden korkarak, Buhara'yı kanlı bir şekilde ele geçirdi. Hatta daha sonra Bâbü'l-Ebvâb (kapıların kapısı) lakaplı Azerbaycan'ı ele geçirdi.⁵⁵

Bu esnada Emevî Devleti'nde yaklaşık yirmi yıl hüküm süren Haccâc b. Yusuf vefat etti. Onun vefat haberini alan Kuteybe çok üzüldü. Merv'e geldi. Velid b. Abdülmelik ona mektuplar göndererek güzel vaatlerde bulundu. Bunun üzerine Kuteybe, Fergâne'ye dönerek çokça gayret gösterdi. Birçok köle ele geçirerek bölge halkıyla barış yaptı. Rehinler alarak Merv'e doğru gitti. Keşmin'e (Keşmihen) varınca Velid'in ölüm haberini aldı. Yerine geçen Süleyman b. Abdülmelik'ten korkmaya başladı.

⁴⁷Abdullah Mehdî Hatîb,, Hükümet-i Benî Ümeyye Der Horasan, çev: Bakır Musevî, İntişârât-ı Tûka, Tahran, 1959, s. 58.

⁴⁸ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 248; Vehbî, s. 147.

⁴⁹ Hatîb, s. 14; Uslu, s. 71.

⁵⁰ Hatîb, s. 14; Uslu, 72.

⁵¹ Gubar, 2005, s. 71.

⁵² Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 248.

⁵³ Çetin, s. 236; Uslu, s. 73.

⁵⁴ Vehbî, s. 139; Uslu, s. 73.

⁵⁵ Vahbî, s. 145; Uslu, s. 73.

Beklediği gibi oldu. Velid, ona mektup yazarak uyarıp tehdit etti.⁵⁶

Çünkü Velid b. Abdülmelik, Yezîd b. Mühelleb'e Horasan valiliği sözünü vermişti. Kuteybe'ye Velid'in mektubu ulaşınca tevakkuf etti. Bir süre sonra Kuteybe bir mektup yazarak elçiye verdi. Fakat daha önceden araları bozuk olduğu için azledilmesinden korkmaya başladı. Çünkü Kuteybe b. Müslim, Abdülaziz b. Velid'e biat etme taraftarıydı. Bu sebeplere binaen Kuteybe arkadaşlarıyla beraber isyan etti. Vekî b. Ebû Sûd el-Ğadânî'yi Temîmîlerin riyasetinden azletti. Başka bir vazife de tevdi etmedi. Yerine Dırar b. Hasin ed-Dâbbî'yi getirdi. Bunun üzerine hastalık bahanesiyle evinde yatan Vekî, Kuteybe'ye karşı kin besleyerek ordusunu ona karşı tahrik etti.⁵⁷

Böyle bir hassas dönemde Fergâne'de insanlarla beraber isyana katılarak Kuteybe b. Müslim'i öldürdü.⁵⁸ Yedisini Müslim ailesinden olmak üzere on bir kişiyi katletti. Sadece Cüzcan'da bulunan Amr hayatta kaldı. Vekî, Müslim ailesinden katlettiği herkesin başını keserek Süleyman b. Abdülmelik'e gönderdi.⁵⁹ Böylece zalimin zulmü ortadan kaldırılmış oldu.

Kuteybe b. Müslim, savaş sanatı ve her türlü hileyi iyi bilen bir emirdi. Bunun yanı sıra katı kalpli ve acımasızdı. Binlerce insanı gözünü kırpmadan katlettiği nakledilmektedir. Özellikle bugünkü Kuzey Afganistan'da (Güney Türkistan) Belh, Cüzcan ve Fâryâb halkıyla barış yaptıktan sonra acımasızca katlettiği, söz konusu şehirleri yakıp yıktığı sıkça nakledilen rivayetler arasında yer almaktadır.⁶⁰ Fâryâb, Kuteybe tarafından ele geçirilmesinden sonra yakıldığı için Araplar tarafından Medinetü'l- Muhtarika (yakılmış şehir) olarak bilinmektedir.⁶¹

Kuteybe b. Müslim, Türkistan ve Horasan bölgelerinde izlediği sert ve yıkıcı politikalarından dolayı tarihçiler tarafından ağır bir şekilde eleştirilen Horasan valilerindedir. Kuteybe'nin başta Buhara olmak üzere Türk illerinde yıkıcı ve kan dökücü faaliyetlerde bulunmasının ana müsebbibinin zalim lakaplı Haccâc'ın olduğu da unutulmamalıdır. Belki de Haccâc ve onun emrinde çalışan Kuteybe'nin sert eylemleri fetih hareketi ve İslam topraklarını genişletmiş gibi olarak değerlendirilebilir. Ancak bunların sert davranışları sadece gayrimüslimlere karşı olmayıp Müslümanlara karşı da aynen sert oldukları kayıtlar altındadır. Bunun yanı sıra Horasan ve Türkistan'ın daha önceden fethedilip İslam topraklarına ilhak edildiği, tamamen gayrimüslim olmadıkları bilinen bir durumdur. Diğer bir husus ise Kuteybe'nin Irak'ta birleşmeyen Arap kabilelerini Horasan'da birleştirmiş olmasıdır. Bu doğrultuda Kays, Temîm ve Ezd kabilelerinin arasındaki düşmanlığı en aza indirdiği görülmektedir. Söz konusu kabileleri ekonomik açıdan canlandırdığı da görülmektedir.

Vekî b. Ebû Sûd el-Ğadânî

Abbâsî Halifesi Süleyman b. Abdülmelik, ulemanın istişaresi doğrultusunda hareket eden bir halifeydi. Bundan dolayı Emevî Devlet'indeki suçsuz insanların hapse atılmasını kabul görmüyordu. Nitekim devletin başına gelir gelmez Haccâc'ın hapse attığı insanları serbest bırakmak oldu. Kuteybe b. Müslim'in ortadan kaldırılmasında aktif rol oynayan Temîmîlerin lideri Vekî b. Ebû Sûd el-Ğadânî'yi 97/715 yılında Horasan'a göndererek adeta ödüllendirdi.⁶² Horasan'ı daha önceden iyi bilen Vekî, korku siyaseti izlemeye başladı. Şerî ve örfî kuralları ortadan kaldırarak kendine göre uygulamalar kondu. Haddini aşan ve en ufak hıyanet edeni hemen öldürdü. Hatta sarhoş olan biri huzuruna getirilince kellesi vuruldu. Ona sarhoşluğun cezasının öldürme olmadığı dile getirilince: *"Ben dayaktan değil kılıçtan anlarım"* şeklinde cevap verdiği nakledilmektedir. Bunu duyan herkesi

⁵⁶ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 249.

⁵⁷ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 250.

⁵⁸ Hatîb, s. 29.

⁵⁹ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 250.

⁶⁰ Gubar, 2005, s. 71.

⁶¹ Gubar, 2005, s. 71.

⁶² Hatîb, s. 27.

koru saldı. Kimse suça bulaşmadı. Onun döneminin sonuna kadar bu durum devam etti.⁶³ Vekî, On aylık Horasan valiliği döneminde zalimce vergiler aldı. Bazı Türkistanlılar evlerini dâhil Araplara başışlamak zorunda kaldı.⁶⁴ Horasan ve Mâverâünnehir halkı adeta Kuteybe'nin dönemini aramaya başladılar. Halkın zulmü Süleyman b. Abdülmelik'in kulağına ulaşınca Vekî'yi Horasan valiliğinden azletti.

Yezîd b. Mühelleb

Horasan halkının Vekî hakkındaki şikâyetleri alan Halife Süleyman b. Abdülmelik, onu görevinden azletti. Yerine Haccâc'ın zulmünden koruyup kolladığı Mühelleb ailesinden Yezîd b. Mühelleb'i Horasan valisi tayin etti.⁶⁵ Yezîd de oğlu Muhalled'i temsilcisi olarak Horasan'a gönderdi. Yezîd, daha Horasan'a gelmeden oğlu Muhalled, Vekî'yi kendisini karşılamaya çağırıldı. Vekî gelmek istemese de zorla getirilerek tüm taraftarlarıyla gözaltına alındı. Mal varlıklarına el konuldu.⁶⁶ Gerdîzî'nin aktardığına göre 97/715 yılında Horasan'a giden Yezîd b. Mühelleb, Horasan halkına çokça zulmeden Vekî b. Sûd el-Ğadânî'yi gözaltına aldı. Kuteybe b. Müslim'in işbirlikçilerini cezalandırdı. Onlardan istediği her şeyi alıp çokça mal topladı.⁶⁷ Böylece Haccâc'ın taraftarlarından Kuteybe b. Müslim ve ardından Vekî b. Sûd el-Ğadânî Horasan'dan temizlenmiş oldu.

Yezîd b. Mühelleb, 98/716 yılında Nesâ üzerinden Cüzcân'ı fethetti. Fakat Cüzcân halkı bir müddet sonra mürtet oldu. Bunun üzerine Yezîd, bir daha ordu toplayarak Cüzcân'a yöneldi. Cüzcân halkının bir kısmı firar etmeyi başardıysa da on iki bin kişi öldürülmekten kurtulamadı. Yezîd, Cüzcân halkının kanından değirmen yürütüp un yaparak öğle yemeği yemeden dönmeyeceğine dair yemin etti. Cüzcân'ı ele geçirince de aynen dediğini yaptı. İnsanların kanı kokmaya başlayınca Yezîd, üzerine su dökmeyi emretti. Böylece değirmen yürüterek un yaptırdı. Elde ettiği undan ekmeğe pişirtirerek yedi. Bu şekilde ettiği yeminini yerine getirmiş oldu. Altı bin kişiyi köle olarak köle pazarlarında sattı. Ardından Süleyman b. Abdülmelik'e Cüzcân'ın fethini yazdı: *"Bu şehri Gahşapur Züleknaftan kimse alamamıştı. Hüzmüz'ün oğlu Kisra ve Hattab'ın oğlu Ömer'in yüzüne kapatılmıştı. Kimsenin fethedemediği şehir Emirü'l-Müminin adına fethedilmiş oldu"*⁶⁸ diyerek övünç dolu bir mektup yazdı.

Ardından Cüzcân'ın emiri Sul'u ele geçirildi. Esir edilen Sul, Müslüman olmak istedi, Yezîd b. Mühelleb'e: *"Senden daha büyük zat yok ki elinde Müslüman olayım"* dedi. Buna karşı Yezîd: *"Emirü'l-Müminin benden daha büyüktür"* dedi. Bunun üzerine Sul: *"Beni onun huzuruna gönder!"* dedi. Yezîd b. Mühelleb de onu Halife Süleyman b. Abdülmelik'e gönderdi. Süleyman'ın huzuruna giden Sul: *"Müslüman olmam konusunda senden daha büyük kimse yoktur"* dedi. Buna karşı Halife Süleyman ise: *"Bugün Peygamberin mezarı hariç Müslümanlık konusunda benden daha büyük kimse yoktur"* dedi. Sul ise: *"Beni oraya gönder ki Müslüman olayım"* dedi. Bunun üzerine Halife Süleyman b. Abdülmelik onu Medine'ye gönderdi. Peygamber (s.a.v.)'in mezarının başında Müslüman olduktan sonra Yezîd'in yanına döndü. Mesleme b. Abdülmelik dönemine kadar Emevî Hilafetinin merkezinde kaldı. Oğlu Muhammed b. Sul, Abbâsî dâîlerinin arasında yer aldı. Abdullah b. Ali onu Şam'da katletti.⁶⁹ Yezîd, Horasan'ı Emevî Devleti'nin muhaliflerinden temizleyince daha önceki Arapların ele geçiremedikleri Taberistân ve Cürcân'ı fethetti.⁷⁰

Diğer taraftan Yezîd b. Mühelleb, oğlu Muhalled'i yerine vekil tayin ederek Halife Süleyman'ın yanına döndü. Fars'a ulaşınca Süleyman'ın vefat haberini aldı. Hilafetin başına Ömer b.

⁶³ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 251; Hatîb, s. 30.

⁶⁴ Hatîb, s. 30.

⁶⁵ Hatîb, s. 31.

⁶⁶ Hatîb, s. 31.

⁶⁷ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 251; Hatîb, s. 31.

⁶⁸ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 251.

⁶⁹ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 252.

⁷⁰ Hatîb, s. 41.

Abdülaziz geçti. Yezîd b. Mühelleb, Ömer b. Abdülaziz'in yanına varınca gözaltına aldı. Mallarını müsadere etti. Ona aracı olmak isteyenlere: *"Yezîd katildir. Onun için zindan en iyi yerdir"*⁷¹ şeklinde cevap verirdi. Başka bir aktarıma göre Ömer b. Abdülaziz ona: *"Onlar zalim insanlardır. Onları sevmiyorum"*⁷² şeklinde mesaj vermişti. Ardından Ömer b. Abdülaziz kendisine gönderdiği mektupları sorgulamak üzere Yezîd b. Mühelleb'i huzuruna çağırarak zindana attı.⁷³ Ömer b. Abdülaziz'in hilafeti boyunca hapiste kalan Yezîd b. Mühelleb, onun vefatından sonra zindandan firar etti. Irak'ta Yezîd, b. Abdülmelik'in aleyhinde çıkan iç savaşta hayatını kaybetti.⁷⁴ Ömer b. Abdülaziz'in iş başına gelmesiyle Emevî Hilafeti altın çağını yaşadı. Haksızlıklar bertaraf edildi. Zulüm ve işkenceler durduruldu. Horasan'da yaptığı amcasızlıklardan rahatsız olduğu, defalarca kendisini uyardığı Yezîd b. Mühelleb'i görevden aldı.

Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî

Emevî Hilafetinin başına Ömer b. Abdülaziz geçince Emevî Devleti'nde birtakım değişikliklere gitti. Mekke, Medine, Kûfe ve Horasan gibi kilit eyaletlerin valilerini değiştirdi. Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'yi Horasan valisi olarak görevlendirdi.⁷⁵ Eski Horasan valisi Yezîd b. Mühelleb'in oğlu Muhalled'i kendine göndermesini istedi. Cerrâh 99/717 yılında Horasan'a gelince Yezîd b. Mühelleb'in oğlu Muhalled'i gözaltına alarak zincire bağlayıp Ömer b. Abdülaziz'e gönderdi. Muhalled Kûfe'ye ulaşana kadar kurtulması için yolda sekiz yüz bin dirhem dağıttı. Buna binaen herkes onu övmeye başladı. Cerrâh'ın Horasan valiliği sırasında Abbâsî Devleti'nin ilk davetçisi Muhammed b. Ali el-İmam, Meysere adlı davetçisini Irak'a gönderdi. Horasan'a da birçok davetçi göndererek insanlardan biat aldı.⁷⁶

Cerrâh'ın kendisi Haccâc b. Yusuf'un adamlarındandı. Bundan dolayı halka zulmetmeye başlayınca Ömer b. Abdülaziz tarafından azledildi.⁷⁷ Azledilmeden önce kendisine defalarca mektup göndererek halktan zorla vergi almaması, gerektiği zaman merkezden kendisine yardım göndereceğini bildirdiği de nakledilmektedir.⁷⁸ Fakat Ömer b. Abdülaziz'in isyancılara karşı yumuşak ve merhametle yaklaşmasından ötürü Abbâsî ihtilalı güç kazanmış oldu. Ömer b. Abdülaziz, Emevî Devleti'ni hiçbir kabileye bağlı kalmadan idare etti. Horasan'a gönderdiği vali konusunda da böyle bir politika izledi.

Abdurrahman b. Nuaym el-Ğamedî

Adaleti ve takvasıyla Hz. Ömer'e çok benzetilen Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz, Horasan'daki gelişmeleri yakından takip ediyordu. Vali olarak gönderdiği Cerrâh'ın zorla vergi toplayıp zulmettiğini öğrenince dayanamadı. Derhal görevine son vererek 100/718 yılında Abdurrahman b. Nuaym el-Ğamedî (Ğânedî)'yi Horasan'a vali olarak gönderdi. Abdurrahman b. Abdullah Kaşrî'yi de vergi memuru olarak görevlendirdi.⁷⁹ Horasan halkına hitaben: *"Bu iki kişiyi daha önceden haklarında bilgim olmadığı halde size gönderdim. Bunların yaptıkları hoşunuza giderse Rabbinize şükredin. Hoşunuza gitmezse Rabbinizden yardım dileyin! Kudret ve kuvvet sadece onundur"*⁸⁰ şeklinde bir mektup yazdı.

Abdurrahman'a: *"Allah'ın kullarına karşı nasihat dinleyen bir kul olmaya çalış! Allah için*

⁷¹ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 252; Hatîb, s. 41.

⁷² Hatîb, s. 37.

⁷³ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 252.

⁷⁴ Hatîb, s. 42.

⁷⁵ Hatîb, s. 62.

⁷⁶ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 253.

⁷⁷ Hatîb, s. 64.

⁷⁸ Hatîb, s. 71.

⁷⁹ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 254; Hatîb, s. 73.

⁸⁰ Hatîb, s. 74.

kınayanların kınamalarının tesiri altında kalma! Hâlık sana halktan daha yakındır. Allah'ın sana verdiği sorumluluk çok büyüktür. Müslümanlara karşı nasihat dışında başka yöntemle yaklaşma! Onların hakkını gözet, emanetlerini koru! Haksızlığa yönelmekten kork! Çünkü hiçbir şey Allah'tan saklı değildir. Allah'ın yolu dışında başka yolu seçme! Allah'a yemin ederim ki Allah'tan başka sığınacak ilah yoktur”⁸¹ şeklinde çok anlamlı bir nasihatte bulundu.

Abdurrahman, Horasan'a varınca Muahalled b. Yezîd, Ömer b. Abdülaziz'in yanına gitti. Ömer b. Abdülaziz ona karşı hoş muamelede bulunarak kimsenin saldırmamasına müsaade etmedi. Babasından daha iyi olduğunu dile getirdi.⁸² Ömer b. Abdülaziz'in Horasan'a gönderdiği son emir Abdurrahman, onun vefatına kadar emir olarak çalışmaya devam etti. Ömer b. Abdülaziz, Horasan gibi hassas bir bölgeye ilk defa biri ordudan diğeri vergiden sorumlu iki kişi göndererek Horasan'ı tek kişinin zulmünden kurtarmak istedi. Çünkü daha önceden gönderilen valiler, tek başlarında oldukları için istedikleri gibi keyiflerine göre hareket etmişlerdi. Özel mülkiyetlerini arttırmışlardı. Bu da isyanların alt yapısını oluşturmuştu. Adaletli kişilerin Horasan'a gönderilmesi yanı sıra Ömer b. Abdülaziz'in mevaliden alınan vergileri kaldırması da Horasan halkının isyanını yatıştırdığını söylememizde fayda vardır.

Saîd b. Abdülaziz

Ömer b. Abdülaziz'in öldürülmesinden sonra Yezîd b. Abdülmelik hilafetin başına geçti. 102/720 yılında Kûfe, Basra ve Horasan'ı hilafetin başına gelmesi ve isyanların yatıştırılmasında önemli rol oynayan Mesleme b. Abdülmelik'e verdi. Mesleme de Horasan'ı kızının nişanlısı olan, adaleti ve hüsnü muamelesiyle öne çıkan Saîd b. Abdülaziz'e verdi.⁸³

Yezîd b. Abdülmelik, halife olur olmaz Ömer b. Abdülaziz koyduğu uygulamaları durdurdu. Horasan'daki vergi görevlilerini azletti. Fakat Horasan'a vali olarak gönderdiği Saîd, Horasan'a varınca halka karşı iyi davrandı. Kimseden gereğinden fazla bir şey almamasına rağmen isyanları durdurup sükuneti sağlayamadı. Mâverâünnehir bölgesinde Türkler Kursul'un önderliğinde Semerkant Kalesini kuşattılar. Kale komutanı 40 bin dirhem ve on yedi kişi rehin vererek barış yapmak zorunda kaldı. Fakat bir müddet sonra Araplar onları bastırdılar. Arkalarından takip etmek istediklerinde Vali Saîd b. Abdülaziz: *“Soğduları takip etmeyin! Onlar Müminlerin emirinin bahçesidir. Tahrip etmeyiniz”⁸⁴* diyerek tenbih etti.

Onun vurgulamak istediği şey Semerkant'ın sulu ve yeşil bölgelerinin halifeye ait olmasıdır. Halifeye ait olup gelir kaynağı olan bölgelerin tahrip edilmemesi gerekirdi. Bu sırada Kûfe, Basra ve Horasan bölgelerinin asil sorumlusu olan Mesleme b. Abdülmelik, vergileri özel mülkiyetine geçirmeye başlayınca Halife Yezîd b. Abdülmelik tarafından azledildi. Sadece bir yıl Horasan valiliği görevini yürüten Saîd'in yerine Ömer b. Habire gönderildi.⁸⁵ Kays kabilesine mensup olan Ömer b. Habire diğer Arap kabileleri Ezd ve Yemenîlere zulmetmeye başladı. Mal varlıklarına el koyarak buldukları yerlerden sürgüne gönderdi.⁸⁶ Anlaşıldığı üzere Arap kabileleri Ömer b. Abdülaziz sonrasında yine kendi aralarında menfaat ve iktidar çatışması içine girdiler. Savaşçı Araplarla arazi sahibi olmuş Araplar ganimet ve toprak gelirleri üzerinde anlaşamadılar.

Ömer b. Hubeyre

Yezîd b. Abdülmelik, bir yıl sonra 104/722 yılında Saîd b. Abdülaziz'i Horasan valiliğinden azlederek yerine Ömer b. Habire'yi getirdi. Ömer b. Habire, Müslim b. Saîd b. Eslem'i Horasan'a

⁸¹ Hatîb, s. 74.

⁸² Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 254.

⁸³ Hatîb, s. 88.

⁸⁴ Hatîb, s. 90.

⁸⁵ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 254; Hatîb, s. 91.

⁸⁶ Hatîb, s. 91.

vekili olarak gönderdi. Müslim 107/725 yılına kadar Horasan'ı Ömer b. Bahire adına yönetti.⁸⁷ Ardından Horasan'ın idaresi Yezîd b. Abdülmelik'in emri üzerine Ömer b. Habire tarafından Saîd Harşî'ye teslim edildi.⁸⁸ Fakat Horasan halkı mevali, zimmî ve çiftçi Araplardan müteşekkil isyanlarına devam ettiler. Özellikle tarım bölgesi Soğd'da isyanlar had safhaya ulaştı. Ancak Harşî, Soğd'u itaati altına alarak barış antlaşmasını imzalamayı başardı.⁸⁹

Horasan'daki isyanlar devam ederken Ömer b. Habire 104/722 yılında Haccâc'ın adamlarından olan Müslim b. Saîd b. Eslem b. Zer'a Kilâbî'yi Horasan'ın başına getirdi. Müslim de Haccâc'ın mevali politikasını yeniden uygulamaya koydu. Ömer b. Habire'nin "halka zulmetme!" nasihatlerini dikkate almadan eski kafayla devam etti. 106/724 yılında Belh'in Burukân bölgesinde Arap kabileleri Yemenî, Mısri ve Rabia arasında çatışma çıktı. Bölgeyi ekonomik krize götürdü. Horasan hâkimi Harşî ise sanki hiçbir şey olamamış gibi ağır vergisini almaya devam etti.⁹⁰

Hâlid b. Abdullah el-Kasrî

Horasan'daki huzursuzluklar devam ederken Halife Yezîd b. Abdülmelik 105/723 yılında cariyesi Habbabe'nin kederinden canı sıkılarak vefat etti. Hişâm b. Abdülmelik Emevî Hilafetinin başına geçince Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi Horasan valisi olarak atadı. Ayrıca Irak'ı da onun egemenliğine bıraktı. Hâlid ise kendisi Irak'ta kalarak kardeşi Esed b. Abdullah'ı Horasan'a gönderdi. Üç yıl Horasan'da kalan Esed, halka karşı taassupla yaklaştı. Nasr b. Seyyar'ı gözaltına aldı. Haraç sorumlusu Abdurrahman b. Nuaym, ordu sorumlusu Bahr b. Derhem'i ve Suret b. Bahr ed-Darimi'yi töhmet altına bıraktı. Huzursuzluk çıkarttıkları ithamıyla dayak atarak saç ve sakallarını tıraş ettirdi. Kollarına nal bağlayarak kardeşi Hâlid'e gönderdi. Horasan halkı onların hepsini Hişâm'a bildirdiler. Bunun üzerine Hişâm, Hâlid'e mektup göndererek hepsinin ellerini açık bırakılmasını istedi. Ardından hepsinin Irak'ta ikamet etmelerini sağladı. Hâlid hayatta olduğu müddetçe kimse Horasan'a gelmedi.⁹¹

Hâlid, önemli teşebbüslerde bulundu. Garcistan'ı fethederek Burukân vakasını çözdü. 109/727 yılına gelince Hişâm b. Abdülmelik tarafından azledildi.⁹²Hâlid'in azil sebebi fazla vergi toplamasıyla Emevî Devleti'ndeki nüfuz alanını genişletmesine bağlanabilir. Görüldüğü üzere Ömer b. Abdülaziz'den sonra Horasan'da huzursuzluklar başladı. Horasan'a gönderilen emirlerin zulmü halkın sabrını taşırdı. Zaman zaman da hilafet makamına şikâyete gitmelerine sebep oldu.

Eşres b. Abdullah-ı Selimî

Hişâm b. Abdülmelik, 109/727 yılında Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin azlinden sonra bilgisi ve hoş muamelesiyle şöhret kazanan Eşres b. Abdullah'ı Horasan'a vali olarak tayin etti. 110/728 yılında Horasan'a giden Eşres, halka zulmederek uygunsuz davranışlarda bulundu. Bilahare Horasan halkı onun zulmünden şikâyet etmek üzere 111/729 yılında Hişâm'ın yanına giderek Eşres'i azlettirdiler.⁹³Daha makul gözükse de ancak yazarın ırk hissiyatine kapılmış olabileceğini endişeni de beraberinde getiren başka bir görüşe göre Eşres, Horasan halkına karşı çok iyi muamelelerde bulundu. Onlara Ömer b. Abdülaziz gibi davranacağına dair söz verdi. Fakat Eşres'in reformlarına Horasan'ın feodal kesimiyle mevali politikasını devam ettirmek isteyen Arap emirler engel oldu. Emevî Devleti içindeki anlaşılmazlıktan ötürü Mâverâünnehir bölgesindeki Türklere karşı yenilgiye uğrayan Eşres görevinden azledildi.⁹⁴

⁸⁷ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 255.

⁸⁸ Hatîb, s. 91.

⁸⁹ Hatîb, s. 92.

⁹⁰ Hatîb, s. 95.

⁹¹ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 256.

⁹² Hatîb, s. 96.

⁹³ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 256.

⁹⁴ Hatîb, s. 102.

Horasan'a gönderilen emirlerin Horasan halkına zulmetmeleri de üzerine durulması gereken oktalardan biridir. Horasan'daki isyanların da bu emirlerin baskıları neticesinde meydana geldiği görülmektedir. Arap emirlerin Horasan'a gelerek baskı uygulamalarının temel sebebi söz konusu emirlerin kendilerini gayrimüslim bir diyara geldiklerinin düşünmeleri, buna bağlı olarak halka zulmedip mal varlıklarına koymalarıdır. Hâlbuki defalarca üzerine durduğumuz üzere Horasan halkının çoğudaha önceki fetihler sırasında Müslüman olmuşlardı. Bunun yanı sıra bölgeye vali olarak gelen kişilerin reformlarını gerçekleştirmede yalnız kalmaları, mevalilerden vergi almaya çalışan statükocuların destek vermemeleri de gözden kaçırılmamalıdır.

Cüneyd b. Abdurrahman Merrî

Abbâsî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik, 111/729 yılında gerek önceki vali Eşres b. Abdullah'ın Türklere karşı başarısızlığı ve gerekse hakkındaki şikâyetler üzerine azletti. Yerine Cüneyd b. Abdurrahman Merrî'yi getirdi. Cüneyd, Horasan'a gidince Türk Hakan'ı karşısına çıkı. Aralarında çıkan savaşta Türk Hakan'ı mağlup oldu. Ordusundan birçok kişi öldürüldü. Bir yıl sonra Türk Hakan'ı Cüneyd'in üzerine gelince Semerkant emiri Suret b. Bahr ed-Darimî'den yardım talebinde bulundu. Suret, Türklere karşı savaşa girişince Türkler hezimete uğradı. Suret'in kendisi de helak oldu. Yenilgiye uğrayan Hakan, firar etti. Bundan sonra Cüneyd, Horasan'da zuhur eden Hâricî Hâris b. Serîc'i büyük bir toplulukla beraber tutuklayarak katletti.⁹⁵112/730 yılında Tohâristan üzerine yürüdü. 115/733 yılına gelince Horasan'da kıtlık baş gösterdi. Birçok insan hayatını kaybetti. Her buğday tanesi bir dirheme satıldı. Bu açlık ve felaketin gölgesinde 116/734 yılında Cüneyd b. Abdurrahman vefat etti. Yerine Asım b. Abdullah el-Hilâlî vali olarak gönderildi.⁹⁶

Asım b. Abdullah el-Hilâlî

Halife Hişâm b. Abdülmelik, Cüneyd b. Abdurrahman'dan sonra 117/735 yılında Asım b. Abdullah el-Hilâlî'yi Horasan'a gönderdi. Asım, Horasan'a geldiği sırada istikrarsızlıklar sona ermemişti. İlk olarak Cüneyd b. Abdurrahman'ın adamlarını tutukladı. Ardından isyan ederek Cüzcân, Talikan, Fâryâb ve Merv-i Rûd-i ele geçiren Hâris b. Serîc'e karşı mücadele etti. Hâricî Hâris b. Serîc, insanları Ku'rân ve Sünnete davet ederek mezkur bölgelerden Emevî hakimiyetini ortadan kaldırmıştı.⁹⁷

Hâris, zimmîlerin ödemelerinde vefakâr olmalarını, Müslümanlardan haraç alınmamasını, kimseye zulüm edilmemesini ilan edince birçok insan etrafında toplandı. Ardından Merv'e yönelerek Asım'ın üzerine gitmeye karar verdi. Merv'de aralarında savaş başladı. Savaş uzayınca araçlar savaşan iki grubun arasında barış yapılmasını sağladılar. Hatta bir elçi Halife Hişâm'ın huzuruna giderek Hâris'in şartlarını yerine getirilmesini aksi takdirde savaş yapılacağını duyurdu.⁹⁸Asım'ın müzakere teklifi âcizlik olarak değerlendirildi, azledilmesine sebep oldu.⁹⁹Buradan anşıldığı üzere Emevîler gün geçtikçe Horasan'daki hâkimiyetlerini kaybetmeye başlamışlardı. Artık Emevî yönetimi, halkı reayadan ziyade bir isyancı düşman olarak görüyordu. Bölgede bir korku ortamı oluşmuş, kimsenin kimseye güveni kalmamıştı.

Hâlid b. Abdullah el-Kasrî

Abbâsî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik, Hâricî Hâris'in isyan haberini alınca rahat durmadı.¹⁰⁰

⁹⁵ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 257.

⁹⁶ Hatîb, s. 103.

⁹⁷ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 257; Hatîb, s. 104.

⁹⁸ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 257.

⁹⁹ Hatîb, s. 110.

¹⁰⁰ İbn Verd b. Şaban b. Mecâşî lakabı olan Hâris b. Serîc, başlangıçta aşırı mutaassip biri olarak Hâricî fırkasına bağlıydı. Onu hedefi hilafeti ele geçirmek olmayıp bir Mürcîa olarak sadece usûl çerçevesinde münazara etmekte. Horasan Mürcîası Irak Mürcîasına göre farklılık arz etmekteydi. Horasan Mürcîasının sosyal ve ekonomik sebepleri vardı. Siyasi reformlar ve silahlı

Tecrübeli emirlerinden Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi Horasan valisi tayin etti.¹⁰¹Hâlid de 117/735 yılında kardeşi Esedullah b. Abdullah'ı Horasan'a gönderdi. Esed, huzuruna gelen eski Horasan valisi Asım'la Hâris'in elçilerini geri göndererek 20 bin askerle Hâris'e karşı savaşa hazırlandı. Yapılan savaşta Hâris hezimete uğrayarak Türkistan'a gitti. Esed ise propaganda yapan Abbâsî dâilerini halletti. Ağabeyi Hâlid'e yazı yazarak konuyla ilgili bilgi paylaşımında bulundu. Hâlid ise kan dökülmemesini emretti. Böylece Esed, ağabeyi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi dört yıl Horasan'da temsil ettikten sonra 120/737 yılında vefat etti. Esed'in yerine Cafer b. Hanzala beş ay Horasan'ı vekâleten idare etti. Esed, Horasan emirliği sırasında Nişâbur bölgesinde Esedâbât adında bir kent inşa ettirdi. Evlatlarından Abdullah b. Tâhir dönemine kadar varlığını korudu. Abdullah b. Tâhir ise o bölgeyi satın alarak vakfetti.¹⁰² Esed, inanılmaz bir şekilde yayılarak güç kazanan Hâris'e karşı üstünlük elde ederek Horasan'da kontrolü yeniden sağladı.

Nasr b. Seyyar

Emevîlerin mevali politikasına karşı isyanların dalga dalga yayıldığı, Hâricîlerin güç kazandığı, Abbâsî davetinin zirveye ulaştığı bir dönemde Nasr b. Seyyâr, Halife Hişâm b. Abdülmelik tarafından Recep 120/Haziran 738 tarihinde Horasan'a vali olarak gönderildi. Nasr, Horasan'a geldiğinde silahlı örgütler güç kazanmış, Toharistan ve Hattel'in Türk emirleri Hâris b. Serîc'in safına geçmişlerdi.¹⁰³Nasr b. Seyyar, Abdüsselam b. Müzahim'le beraber Cafer b. Henzele'nin yanına giderek tayin mektubunu iletti. Cafer ise Nasr b. Seyyar'ı yerine geçirerek kendisini tebrik etti. Horasan halkı da Nasr'ı tebrik etti. Nasr ise onların gönlünü kazanmaya çalıştı. Bir müddet sonra Nasr, Abbâsî yanlısı Yahya b. Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebû Talib'i gözaltına aldı.¹⁰⁴

Bu sırada Halife Hişâm ve Abbâsî ihtilalinin lideri Muhammed b. Ali vefat etti. Şia taraftarları Abbâsî ihtilalinin liderinin fermanıyla on iki nakib tayin ettiler. Bunlar Süleyman b. Kesir, Kahtâba b. Şebib, Musa b. Kab, Malik b. Haysem, Ebû Davud, Hâlid b. İbrahim, Bekir b. Abbâs, Lahaz b. Kurayz, Şibil b. Tahman, Ebû'n-Necm b. Umran b. İsmail, Ala b. Hâris ve Amr İsa b. Ayen'den oluşmaktaydı.¹⁰⁵ Önceki vali Esed b. Abdullah'ın memurlarını zindana attı. Yemânîlere karşı Temîm ailesine mensup insanları vilayetlere vali olarak gönderdi. Esed b. Abdullah'ın Belh'e intikal ettirdiği vilayet merkezini Merv'e taşıdı.¹⁰⁶ Yetmiş iki kere Araplara karşı savaşan Türk kağanı Kursul öldürüldü. Türk birlikleri dağıtıldı. Araplara karşı bağımsızlık mücadeleleri de sona erdi.¹⁰⁷

Hişâm'ın vefatından sonra yerine Velid b. Yezîd geçerek Nasr b. Seyyar'ı Horasan'a vali olarak gönderdi. Yahya b. Zeyd'in yakalanmasını emretti. Yahya b. Zeyd ise Nişâbur civarından Velid'e karşı insanları kendine davet etti. Bunun üzerine Nişâbur emiri Amr b. Zâretü'l-Kasrî, Yahya b. Yezîd'e Nişâbur'u terk etmesini istedi. Aralarında çıkan savaşta Amr'ı yenerek katleden Yahya, Belh üzerine harekete geçti. Bu haberi alan Nasr b. Seyyar, ordu komutanı Selem'i Yahya üzerine gönderdi. Yahya ise Badgis, Merv-i Rûd, Talikan ve Fâryâb tarafında gitti. Cüzcân'ın Anisu bölgesinde karşılaşan Yahya ve Selem arasında savaş başladı. Savaşta öldürülen Yahya'nın başı bir değnek üzerinde Merv'e gönderildi.¹⁰⁸

122/740 yılında Zeyd b. Ali Kûfe'de öldürüldü. 24/741 yılında Ebu Müslim Horasânî Horasan'da Abbâsîler adına isyan başlattı.¹⁰⁹Bu esnada Cemâziyelahir 126/Mart 744 tarihinde Halife

mücadele ile zalim yöneticileri Horasan'dan çıkarmak istiyordu. Sadece Mürcâlıkla sınırlı kalmamıştı. Aksine Emevî karşıtı tüm muhalif grupları etrafında toplamıştı. Hatîb, s.s. 105-108.

¹⁰¹ Hatîb, s. 110.

¹⁰² Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 259.

¹⁰³ Hatîb, s. 109.

¹⁰⁴ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 260.

¹⁰⁵ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 260.

¹⁰⁶ Hatîb, s. 116.

¹⁰⁷ Hatîb, s. 117.

¹⁰⁸ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 261.

¹⁰⁹ Hatîb, s. 121.

Velid öldürüldü. Yerine oğlu Yezîd b. Velid geçti. Yezîd, işleri düzene koyunca Horasan'ı Nasr b. Seyyar'a vererek isyancı Hâris b. Sarîc'in tutuklanmasını istedi. Hâris Merv'e gelince Yezîd'in kendisi vefat etti.¹¹⁰ 1 Zilhicce 127/3 Eylül 745 tarihinde İbrahim b. Velid hilafetin başına geçti. Fakat başarılı olmadı. Mervan b. Muhammed, onu görevinden uzaklaştırarak Safer 127/Kasım 744 tarihinde Emevî Hilafetinin başına geçti.¹¹¹ Hilafet makamını Harran'a taşıdı.¹¹² Mervan el-Himar olarak şöhret kazanan Mervan, Nasr b. Seyyar'ın Horasan valisi olarak kalmasını istedi. Bu sırada Yemânîler kabilesi Nasr'dan yüz çevirerek Şiîleri temsil eden Cedî b. Ali el-Kirmânî'nin yanında yer aldı. Hâris b. Sarîc de onlarla anlaştı. Nasr b. Seyyar'a karşı savaştılar. Hâris'in safında bulunan Cahmîlerin lideri Cahm b. Safvan öldürüldü. Yerine geçen oğlu Ali, Şeyban Herevî'den destek talebinde bulundu. Böylece Yemânîler, Mudribîler ve Hurûrîler, Nasr b. Seyyar'a karşı birleşerek savaşa girdiler.¹¹³

Diğer taraftan Merv'deki isyanlar da Nasr b. Seyyar'ı meşgul ediyordu. Ebû Müslim Horasanî de bunu bir fırsat olarak iyi değerlendirdi.¹¹⁴ Dokuz ay içinde aralarında yetmiş defa savaş meydana geldi. Ebû Müslim mücadelesi hariç tüm savaşları Nasr kazandı. Fakat Ebû Müslim, Ramazan 129/Mayıs 747 tarihinde, Âl-i Muhammed adına halkı davet ederek savaşa girdi. İsfahan'dan olan Abdurrahman b. Ebû Müslim, İmam İbrahim tarafından Horasan'a gönderilmişti. Bu olaylar meydana gelince İmam İbrahim Süleyman b. Kesir'e: "*Nasr b. Seyyar'a karşı kılıcı kından çıkar*" şeklinde emir verdi. Bu gelişmeler üzerine Nasr b. Seyyar, her ne kadar hilafet merkezinden yardım talebinde bulunsada cevap alamadı. Gönderdiği elçiler bekletilip mektupları gizlendi. Abbâsî Halifesi Mervan b. Muhammed'e bilgi verilmedi.¹¹⁵

Diğer taraftan zaten Mervan b. Muhammed, Dahhak Harûrî'nin isyanını bastırmakla meşguldü. Bu fırsattan istifade eden Ebû Müslim, Kirmanî ile beraber Rabia, Yemânîler ve Şeyban b. Harûrî'yi Nasr'a karşı savaşa soktu. Nasr ise Merv'den Nişâbur'a firar etti. Nasr bölgeyi terk edince Ebû Müslim, adamlarını önemli şehir ve bölgelere yerleştirdi. Kahtâba b. Şebib'i Nasr'ın izinden gönderdi. Temîm b. Nasr'ı Tûs bölgesinde takip eden Kathtaba, çatışmaya girişerek Temîm'i katletti. Nasr'ın kendisi ise Irak'a çekildi.¹¹⁶ Sâve bölgesine ulaşınca vefat etti.¹¹⁷

Huzursuzluk ve isyanların Emevî Hilafeti'nde gün geçtikçe büyüyerek baş göstermesi, siyaset, dirayet, bilgi, tecrübe ve yeteneğine bakılmaksızın sadece halifenin oğlu olması hasebiyle göreve atanmasından kaynakladığı söylenebilir. Bunun dışında halife hayattayken iki oğlunun veliaht olarak tayin etmesi, Arapçılığın öne çıkartılıp Arap olmayanların dışlanması ve bazı kabilelere birtakım ayrıcalıkların tanınması Emevîlerin sonunu getiren faktörler arasında yer aldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra cahiliye döneminden beri devam eden Hâşimî-Emevi kavgasının her ortamda alevlenmesi gibi olumsuz hadiseler devletin istikrarını sarstı.¹¹⁸ Nasr b. Seyyar'ın Horasan'dan firar etmesiyle beraber Abbâsî İhtilalı gün yüzüne çıkmış oldu. Horasan'ı egemenliği altına alan Ebû Müslim, Irak'a doğru ilerledi. Kısa bir süre içinde Abbâsî Hilafeti ilan edilmiş oldu.

Sonuç

Hulefây-i Râşidin İslam daveti ve fetih hareketlerinin Horasan'a yayıldığı ilk dönemdir. Başka bir ifadeyle bu dönem samimi bir şekilde ilây-i kelimetullah için yapılan cihad dönemidir. İslam dinini kabul eden Horasanlıların mal, can ve ırzlarının teminat altına alındığı dönemdir. Emevîler döneminde yapılan Horasan seferlerinin çoğu samimiyetten ziyâde ganimet için yapılmıştır. Daha

¹¹⁰ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 262; Hatîb, s. 122.

¹¹¹ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 262.

¹¹² Necati Avcı, *Harran ve Bilginleri*, İlahiyat Araştırma ve İnceleme 65, Ankara, 2007, s.s. 1-20.

¹¹³ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 262.

¹¹⁴ Gubar, 2005, s. 77.

¹¹⁵ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 264; Gubar, 2005, s. 76.

¹¹⁶ Hatîb, s. 149.

¹¹⁷ Gerdîzî, thk., Habîbî, s. 264; Gubar, 2005, s. 77.

¹¹⁸ Necati Aykon, "Emevî Devleti'nin Yıkılış Sebepleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XI/LV, 2018, s. 969.

önceden fethedilip İslam Devleti'ne katılan Horasan topraklarına mevali politikası gibi farklı muameleler yapılmıştır. Haccâc b. Yusuf, Ziyâd b. Ebîh, Kuteybe b. Müslim'in Horasan'a vali olarak gönderildiği dönemlerde İslam'a aykırı bir şekilde insanların katledilip şehirlerin yakılıp yıkıldığına rastlanmıştır. Buna bir tepki olarak Horasan halkının Emevîlere karşı ayaklanan Abbâsîlerin yanında yer aldıkları, hatta Ebû Müslim Horasanî liderliğinde bu davet öncülere oldukları görülmüştür. Emevîlerin yıkılması ve Abbâsîlerin kurulmasının önemli sebepleri bulunmaktadır. Bu sebeplerin ilkinin şüphesiz Emevîlerin başta Horasanlılar olmak üzere gayri Arap Müslümanlara karşı ayrımcı bir politika izledikleri görülmektedir. Yine Emevîlerin Ehl-i Beyt karşıtı bir siyaset izlemeleri, Abdullah b. Zübeyr üzerinden Mekke ve Medine'ye saldırımları ve Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi de yıkılmalarını hazırlayan nedenler arasındadır.

KAYNAKÇA

- Aycan, İrfan, Ziyâd b. Ebîh", *DİA*, XXXIV, İstanbul, 2013.
- Avcı, Necati, *Harran ve Bilginleri*, İlahiyat Araştırma ve İnceleme 65, Ankara, 2007.
- Aykon, "Emevî Devleti'nin Yıkılış Sebepleri", *Ululararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XI/LV, 2018.
- Çetin, Osman "Horasan", *DİA*, XVIII, İstanbul, 1998.
- Emevî, Şeyh İmam Şehâbeddin Ebu Abdullah b. Abdullah el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdadî, *Mucemü'l-Buldân*, II, Dâr-ı Sadr, Beyrut, 1977.
- Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Âmir", *DİA*, I, İstanbul, 1988.
- Gerdîzî, Ebu Said Abdülhay b. Dahhak b. Mahmud, -*Ahbar*, tsh: Rahim Rızazade Melik, Encümen-i Âsâr ve Mefahir-i Ferhengi, Tahran, 2005.
- Gerdîzî, Ebu Said Abdülhay b. Dahhak b. Mahmud, *Zeynü'l-Ahbâr*, tsh: Abdülhey Habibi, Çahâne-i Armağan, Tahran, 1949.
- Gubar, Gulam Muhammed, *Afganistan Der Mesir-i Tarih*, Benigâh-i İntişârât-ı Meyvend, Kâbil, 2005.
- Güler, Zekeriya "Rebî b. Ziyâd", *DİA*, XXXIV, İstanbul, 2007.
- Hatîb, Abdullah Mehdî, Hükümet-i Benî Ümeyye Der Horasan, çev: Bakır Musevî, İntişârât-ı Tûka, Tahran, 1959.
- İbnü'l-Esir, İzzüddin Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim el-Cezerî eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Târih Târih-i İbnü'l-Esîr*, thk: Ebu Süheyb el-Keremî, Betü'l-Efkârü'd-Devliyye, Beyrut.
- Kurt, Hasan, "Saîd b. Osman b. Affân", *DİA*, XXXVI, İstanbul, 2008.
- Önkâl, Ahmet, "Abdurrahman b. Semüre", *DİA*, I, İstanbul, 1988.
- Uslu, Recep, *Horasan Tarihi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Lisans Tezi, Bursa, 1997.
- Vehbî, Hamid, *Meşâhir-i İslam*, I, Mehran Matbaası, İstanbul, 1301.
- Yiğit, İsmail, "Osman", *DİA*, XXXIII, İstanbul, 2007.
- , "Emevîler", *TDV*, XI, İstanbul, 1995.
- Yüksel, Ahmet Turan "Ubeydullah b. Ziyâd", *DİA*, XXXII, İstanbul, 2012.